

QAZI MÁWLIK SHÍĜARMALARINDA GÓNERGEN SÓZLERDİŇ QOLLANILIWI

Karamatdinova Gawhar Tayirovna

Amiwdaryya rayoni. 40-sanli mekteptiň qaraqalpaq tili oqitiwshisi

Házirgi dáwirdegi túrkiy til biliminiń eń áhmiyetli wazıypalarınń biri milliy ádebiy tillerdiń qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshların ele de tereńirek izertlew bolıp tabıladı. Sol tiykarda qaraqalpaq tiliniń de qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshların úyreniw áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı. Túrkiy tilles xalıqlardıń ádebiy tilleriniń rawajlanıw tariyxın úyreniwde xalıqtıń mádeniy turmısında ayırıqsha orın iyeleytuǵın kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmaların lingvistikalıq baǵdarda izertlew úlken áhmiyetke iye.

Sebebi ádebiy til ulıwma xalıqlıq tildiń kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islengen hám dóretiwshilik baǵdarında bayıtılǵan túri. Sonlıqtan da, ádebiy tildi ulıwma xalıqlıq tildiń, sol tilde sóylewshi xalıqtıń sóz mádeniyatınıń jetiliskeń joqarı túri sıpatında bahalaw zárúr. Sol tilde sóylewshi xalıqtıń sóz mádeniyatınıń jetiliskeń joqarǵı jemisi. Kórkem sóz sheberi usı dóretiwshilik processti basqarıp hám rawajlandırıp baradı. (1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Тошкент, ФАН, 2006, 26-бет.)

Mine, sonlıqtan da házirgi dáwir til iliminiń aldında turǵan wazıypalardıń biri ádebiy tulǵalardıń shıǵarmalarınń tilin úyreniw hám ondaǵı ayırım tillik ózgesheliklerdi anıqlaw bolıp tabıladı.

XX ásirdeń basında jasap ádebiy dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlardıń ishinde tillik belgileri jaǵınan Qazı Máwlik Bekmuhammed ulınıń shıǵarmaları ayırıqsha orındı iyeleydi.

Qazı Máwlik shıǵarmalarınń kórkemlik dárejesi ádebiyattanıw iliminde óz aldına monografiyalıq baǵdarda izertlendi. (2. Б. Дәўлетов. Қазы Мәўлик шығармалары. Филолог. Фан. ном. дисс. автореф. Нукус, 20..)

Shayır shıǵarmalarınń tili ózine zamanlas shayırlardıń dóretpelerinen ózine tán bolǵan ózgeshelikleri menen kózge túsedı. Yaǵnıy sóz sheberi óz dóretpelerin tiykarınan sol dáwirdegi barlıq túrkiy xalıqlarına ortaқ bolǵan jazba ádebiy dástúrler úlgisinde dóretti. Qazı Máwlik XX ásirdegi qaraqalpaq shayırları Sarıbay, Gúlmurat, Qulmurat Qurbanalı ulı hám t.b. shayırlardıń shıǵarmalarınan ózine tán bolǵan sóz qollanıw ózgeshelikleri, kórkem bayanlaw usılları, ásirese, tiliniń ózgeshelikleri menen ayırıqsha kózge túsedı. Onda kóbinese eski túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan fonetika-morfologiyalıq ózgeshelikleri kórinedi. Solay eken, shayır shıǵarmaların til bilimi kózqarasınan bir neshe aspektlerden izertlew talap etiledi. Biz maqalada shayır dóretpeleri tilindegi gónergen sózlerdiń qollanıw ózgesheliklerine toqtap ótemiz.

Qazı Máwlik shıǵarmaları tiliniń sózlik quramında xalıqtıń tariyxıy rawajlanıwınıń ayırım basqıshlarında ónimli jumsalıp, soń qollanıw órisin taraytqan gónergen sózler belgili muǵdarda ushırasadı. Prof. E. Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi gónergen sózlerdiń eki toparı-archaizm hám tariyxıy sózlerden ibarat ekenligin kórestedi. (3. Бердимуратов Е.

Хәзирги карақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, Қарақалпақстан, 1994, 117-бет). Shayır shıǵarmalarında ushırasatúǵın gónergen sózlerdi de usınday eki toparǵa bólip qarawǵa boladı. **Arxaizmler.** Qazı Máwlik shıǵarmalarındaǵı arxaizmler tildiń rawajlanıw barısında anaw ya mınaw túsiniktiń atamasınıń ekinshi bir sóz benen almasıwı nátiyjesinde qollanıw belsendiliginen ayırılǵan sózler bolıp tabıladı. Waqıttıń ótiwi menen tildiń sózlik quramında arxaizmlerdiń sinonimleri payda bolıp, olar jiyi jumsalıw arqalı qollanıw órisin shekleydi. Arxaizmler hám tariyxıy sózler belgili stilistikalıq kategoriyalar. Olar zaman koloritin, real tariyxıy jaǵdaylardıń anaw ya mınaw kartinasın kórsetiw hám t.b. ushin qollanıw, shayır dóretpelerinde jiyi ushırasadı.

Mısalı:

Bir **duqtar** tazadan keldi:

At moynini **laǵli** – marjanlar taqar. [171]

(«Shımbay bayazı»)

Nazı – **naǵmetleri** naldıń hawazı. [171]

(«Jasarǵan ilhám»)

Ĝanim kórse tándin bashını qa qar. [171]

(«Shımbay bayazı»)

Bul mısallardaǵı *duqtar-hayal*, *laǵli-hasıl*, *naǵmetleri-iybeleri*, *ĝanim-dushpan*, *jaw* sózleri arxaizmler bolıp tabıladı.

Shayır shıǵarmalarınıń sózlik quramındaǵı bunday arxaizmler súwretlenip atırǵan dáwirdiń koloritin, ruwxın beriw ushin qollanıwǵan.

Tariyxıy sózler. Tariyxıy sózler tariyxıy dáwirler dawamında qollanıwǵan belgili bir túsiniqlerdiń, buyımlardıń, qublislardıń, jámiyetlik qubılıstıń rawajlanıwına baylanıslı gónerip qollanıwıdan shıǵıp qalıwına baylanıslı olardıń gónergen hám qollanıwıdan shıǵıp qalǵan atamaları.

Shayır shıǵarmalarınıń leksikasında tariyxıy sózler de ushırasadı. Mısalı:

Aq ordanıń oń jaǵında,

Arbasimler tóselmişdur.

Bul mısaldaǵı «abrasim» sózi qara úydiń ishine tóselgen bahalı tósek mánisin ańlatıp tur.

Qazı Máwlik shıǵarmalarınıń leksikasında tariyxıy sózler kóplep ushırasadı. Olardı tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólip úyrenemiz:

1. Mámleketlik basqarıw islerin, adamlardıń sociallıq jaǵdayın bildiretuǵın sózler:

Mısalı: *qusbegi, inaq, baji, shax, taji, buyırıq aqsaqal*.

Arıq **aqsaqalǵa** arna qazdırsań,

Aqsaqal-bolisqa buyırıq jazdırsań. (189)

...Mátebeń **qusbegi** hám **inaq** bolsa. (190)

...Bárshe sawdagerden sen alsañ **baji**,

Shax bolıp basıńa qıstırdıń **taji**.

(«Ol nege dárkár»)

Bularda *qusbegi, inaq, baji, shax, taji, buyriq aqsaqal* sózleri házirgi qaraqalpaq tilinde siyrek qollanıladi. Olar eski jámiyetlik dúzimge tán sózler bolıp, shayır jasağan dáwirde jiyi qollanılğan. Jaña jámiyetlik dúzimniń orın almasıwı menen olardıń kópshiligi gónerip, tariyxıy sózge aylanğan.

2. Áskeriy terminlerdi, qarıw-jaraq atamaların bildiretuǵın sózler. Mısalı: *Qılısh, kók temir, jaw, qamar, nayza, bedew, qaǵan, tóre*.

Altınnan qınaplı **qılısh** baǵlasań (189)

...Ándamnıń **kók temir** jaw-jaraq bolsa (190)

(«Ol nege dárkár»)

Sawash kúni miner **bedew** ústine (171)

(«Shımbay bayazı»)

Bul mısallarda *qılısh, kók temir, jaw, qamar, nayza, bedew, qaǵan* sózleri sol dáwirdegi tiykarǵı qural-jaraq atamaları bolğan, sonlıqtan da, shayır dóretpelerinde jiyi ushırasıp otıradi. Bulardan «bedew» shapqır at mánisin, «qılısh» sózi urista qollanılatuǵın, ótkir qural mánisin ańlatıw ushın qollanılğan sózler bolıp tabıladı.

3. Úy-xojalıq buyımlarına, kiyim-kensheklerge baylanıslı sózler. Shayır dóretpelerinde kúndelikli turmista tutınıw zatlarına baylanıslı, kiyimlerdiń atların bildiretuǵın gónergen sózler kóplep ushırasadı. Mısalı: *gewish, qamqa, bilauzuk, shekpen, shógirme, suw digirman, mádáli, mási, bilǵarı, panıs*.

Bilǵarıdan kiyseń **mási-kewishni** (188)

...Ústine **qamqadan** jaña ton kiyseń (190)

(«Ol nege dárkár»)

Sońra yangan **panısımdı** óshirdiń (186)

(«Periyzat»)

Altın **bilazigiń** bilek taldırmas (176)

(«Ne sózdúr»)

Bul mısallardaǵı «bilǵarı» sózi qaramaldıń terisinen tigilgen ayaq kiyim degendi ańlatadı. Al «qamqa» sózi hasıl, qımbat bahalı kiyim degendi bildiredi. «Panıs» sózi bolsa, jaqtılıq beriwshi eski tutınıw buyım esaplanadı. «Bilezik» sózi hayal-qızlardıń taǵınıw buyımı bolıp, atınan belgili bolğanınday bilekke taǵılatuǵın bolğan.

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, shayır shıǵarmalarında jumsalğan bunday gónergen sózler dáwir kartinasın, sol dáwirdegi xalıqtıń jámiyetlik ekonomikalıq turmısı, kún-kórisi, diniy isenimi, miynet quralları tuwralı bahalı maǵlıwmat beriwshi leksikalıq qatlam bolıp tabıladı.

ÁDEBÍYATLAR:

1. E. Berdimuratov . Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili leksikologiyasi'. No'kis, «Bilim», 1999.
2. Sh. Abdinazimov. «Qaraqalpaq tili tariyxi». Tashkent-2006.
3. Ә.Пахратдинов, Х.Өтемуратова. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис: «Билим», 1995.